

Święci Borys i Gleb – owoce łaski

Zaangażowani w ewangelizację Rusi Kijowskiej przedstawiciele pokolenia metropolity Iłariona, książąt Jarosława Mądrego i jego braci – pierwszych męczenników Rusi Kijowskiej, świętych Borysa i Gleba, z gorliwością pierwszych chrześcijan wierzyli w przejawy łaski objawionej przez Boga Ojca w Synu Bożym. Chrześcijanie państwa kijowskiego przekonani – jak zapewniał Iłarion – że „nawiedziła nas [Rusinów] miłość Boża do człowieka”¹, w Chrystusie widzieli „Drogę, Prawdę i Życie” (J 14, 6) wieczne². Szczególnie wytrwałymi w naśladowaniu

¹ Metropolita Iłarion, *Słowo o prawie i łasce*, s. 44.

² „Odpowiedział mu [Tomaszowi] Jezus: «Ja jestem drogą i prawdą, i życiem. Nikt nie przychodzi do Ojca inaczej jak tylko przeze Mnie. Gdybyście Mnie poznali, znalibyście i mojego Ojca. Ale teraz już Go znacie i zobaczyliście»” (J 14, 6–7). „Wiemy także, że Syn Boży przyszedł i obdarzył nas zdolnością rozumu, abyśmy poznawali Prawdziwego. Jesteśmy w prawdziwym Bogu, w Synu Jego, Jezusie Chrystusie. On zaś jest prawdziwym Bogiem i Życiem wiecznym” (J Mt 5, 20). *Słowo o prawie i łasce* przepelnione jest głęboką wiarą, iż Chrystus jest „Drogą, Prawdę i Życiem”. Iłarion zwraca się z modlitewnym wołaniem do Stwórcy o „łaskawość i miłosierdzie” oraz skierowanie wiernych „na drogę prawdy”: „skieruj na drogę prawdy i naucz nas pełnić Twoją wolę [...] do ciebie wołamy, Boga prawdziwego, ku Tobie, który przebywa w niebie, kierujemy nasze oczy oraz wznosimy ręce, Ciebie prosimy: przebacz nam, Dobroci i Miłości Boża, zmiłuj się nad nami, Ty, Który wzywasz grzeszników do pokuty, odpuść, abyśmy na Sądzie Ostatecznym mogli zająć miejsce po prawicy Twojej i być zaliczeni do grona Twoich wybranych”. Metropolita Iłarion, *Słowo o prawie i łasce*, s. 51. Bardzo wymownym i ważnym dla Ukraińców, zarówno w Ukrainie, jak i w świecie, staje się w tym kontekście fakt, że

Chrystusa prowadzącego do Domu Ojca okazali się w tym okresie (na początku 1000 roku) synowie św. Włodzimierza Chrzci-cielu – bracia książęta Borys i Gleb. Zaatakowani przez brata uzurpatora, księcia Światopełka, nie podnoszą ręki w obronie swojego życia, upodobniając się do cierpiącego Chrystusa. Jako dobrowolni męczennicy – „strastnoterpci” (cierpiący mękę), dobrowolnie przyjmują śmierć z rąk brata i w swej przepelnio-nej bratnią miłością przedśmiertnej modlitwie, wolni od oporu i zemsty, proszą Boga o przebaczenie ich zabójcy.

Można sądzić, że na rozpoczynający się około roku 1050 rozwój kultu obu braci (zabitych w roku 1015, po śmierci ojca Włodzimierza), miało wpływ ogłoszone w tym czasie, tj. ok. 1045–1050 roku *Słowo o prawie i łasce*, w którym metropoli-ta Ilarion w następujący sposób mówi o znaczeniu nauczania miłości do Boga i bliźniego, soborów, monasterów, oraz o roli duchowieństwa, mnichów i uczonych w Piśmie Świętym: „Już bowiem nie budujemy pogańskich świątyń dla biesów, lecz Chrystusowe cerkwie wznosimy: już nie zabijamy się nawzajem biesom na ofiarę, lecz Chrystus za nas jest zabijany i dzielony

dla Jana Pawła II, mającego głęboką wiedzę o dziejach chrześcijaństwa Europy Wschodniej, a zwłaszcza Ukrainy, słowa: „Chrystus – Drogą, Prawdą i Życiem” stały się myślą przewodnią pielgrzymki papieskiej na Ukrainę w 2001 roku. Z radością i wdzięcznością odebrane zostały skierowane zwłaszcza do Ukraińców słowa papieża: „Wydaje mi się, że oczyma serca rzeczywiście widzę, jak po tej waszej błogosławionej ziemi rozchodzi się nowe światło. Jest to światło, jakim promieniuje odnowione potwierdzenie wyboru dokonanego dalekiego roku 988, kiedy Chrystus został przyjęty przez naród ukraiński jako «Droga, Prawda i Życie»”. Por. *Przemówienie powitalne na międzynarodowym lotnisku Boryspol Kijów – 23 czerwca 2001 roku*, [w:] W. Mokry, *Apostolskie Słowo Jana Pawła II na Ukrainie w 2001 roku*, Kraków 2002, s. 300. Por też na ten temat W. Mokry, *Chrystus – „Drogą, Prawdą i Życiem”. Myśl przewodnia apostolskiej pielgrzymki na Ukrainę oraz Chrystus – Drogą, Prawdą i Życiem w duszy narodu ukraińskiego w latach 988–2001*, tamże, s. 7–39.

na ofiarę Bogu Ojcu; już nie skazujemy się na zatrącenie wieki, spożywając krew ofiarną, lecz zbawienie zyskujemy pijąc przeczystą Krew Chrystusową”³.

Zawarte w *Słowie...* wezwanie do życia zgodnego z ideą chrześcijańskiej miłości do Boga Ojca, braci w Chrystusie i do obowiązku zachowywania przykazania „nie zabijaj” nabiera szczególnej wymowy w kontekście *Pochwały* Włodzimierza Chrzcziciela – ojca wychowanych na prawdziwych chrześcijan Borysa i Gleba, których dosięgła bratobójcza ręka kainowa trzeciego syna, Światopełka. W *Pochwale*, stanowiącej odrębną część *Słowa...*, Włodzimierz Chrzcziciel sławiony jest jako ten, który „wybrał Chrystusa kierując się jedynie tą dobrą i przenikliwą myślą, że jest tylko jeden Bóg, Stwórca wszystkiego [...] który posłał na ziemię dla naszego zbawienia Syna swego umiłowanego i pomny na to wszystko zanurzyłeś się [zwrot do Włodzimierza] w świętą wodę chrzcielną”⁴.

Wychowani na żywotach świętych⁵, szczególnie umiłowani przez swego ojca Włodzimierza synowie Borys i Gleb (niewymienieni personalnie w *Słowie* Ilariona) przedstawieni zostali przez mnicha Nestora w *Powieści lat minionych* pod datą ich śmierci 1015 i pod datą 1072 – roku ich kanonizacji.

W zredagowanej przez Nestora na początku XII wieku (w oparciu o „zwody” z drugiej połowy XI wieku) przedśmiert-

³ Metropolita Ilarion, *Słowo o prawie i łasce*, s. 44.

⁴ Tamże, s. 47.

⁵ „W odróżnieniu od innych synów Borys i Gleb pozostają w domu ojcowskim, gdzie młodociany Gleb i roztropny Borys zajmują się lekturą żywotów świętych. Stąd pochodzi ich dobroczynność wobec ubogich, wdów i sierot, w której umacnia ich też przykład ojca. Borys (imię chrzestne: Roman) – podobnie jak jego patron św. Roman Pieśniarz za szczególną łaską Bogarodzicy już jako dziecko czuje się prowadzony przez Ducha Świętego, Glebowi zaś wraz z imieniem chrzestnym (Dawida) przeznaczone jest zdjąć brzemień (grzechów) ludowi ruskiemu (Izraelitom)”. G. Podkalsky, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna...*, s. 165.

nej modlitwie zarówno Borys, jak i Gleb, patrząc na wizerunek Zbawiciela, zwracają się do Syna Bożego, „mówiąc tak: Panie Jezu Chryste, który w tej postaci zjawiłeś się na ziemi dla zbawienia naszego, pozwoliwszy z własnej woli przygwoździć ręce swoje i przyjąłeś mękę za grzechy nasze, także i mnie uczyn godnym ponieść mękę. Oto przyjmuję ją nie od wrogów, jeno od brata swojego i nie poczytuj mu, Panie, tego za grzech”⁶.

Ksiązę Gleb, który „jako jagnię niewinne, złożył siebie na ofiarę Bogu, zamiast wonnego kadzidla ofiarę rozumną i przyjąwszy brata swojego wieniec, wszedł w anielskie przybytki i ujrzał upragnionego brata swojego, i radował się z nim niewysłowioną radością, którą osiągnęli przez miłość braterską”. „Oj jak dobrze i pięknie, gdy bracia żyją społem”⁷.

Apologetą i fundatorem cerkwi pod wezwaniem świętych Borysa i Gleba w Wyszogrodzie nad rzeką Altą stał się autor słynnego *Pouczenia dla dzieci moich* – prawnuk Włodzimierza Chrzcziciela – Włodzimierz Monomach, próbujący odbudować ideał chrześcijańskiego władcy oraz jedność rozpadającego się po śmierci Jarosława Mądrego państwa Rusi Kijowskiej.

Trzeba w tym miejscu podkreślić, że święci Borys i Gleb zajęli ważne miejsce w dziele pisarskim i pasterskim świętego Jana Pawła II, który w 1996 roku wygłosił *Słowo o św. św. Bo-*

⁶ *Powieść lat minionych*, s. 86.

⁷ Tamże, s. 88. Do słów tych będzie nawiązywał Taras Szewczenko, zwłaszcza w przetrawestowanym przez poetę Psalmie 132, który został podzielny przez Szewczenkę na sylaby i zamieszczony jako pierwsza czytanka dla dzieci z przygotowanym i wydanym przez poetę własnym sumptem tuż przed śmiercią *Bukwarze*: „Чи є що краще, лучче в світі, // Як укупі жити, // З братом добрим добро певне // Познать, не ділити? [...]//Отак братів благих своїх // Господь не забуде: // Воцариться в дому тихих, // В сем'ї тій великій, // І пошле їм добру долю // Од віка до віка. (Кобзар, с. 255). W. Mokry, *Literatura i myśl filozoficzno-religijna ukraińskiego romantyzmu*. Szewczenko, Kostomarow, Szaszkievicz, Kraków 1996, s. 51–52.

rysie i Glebie w Castel Gandolfo⁸. Wspominając „dwóch synów pierwszego księcia chrześcijańskiego św. Włodzimierza, którzy zostali zamordowani [...] przez ich brata uzurpatora”, Jan Paweł II podkreślił, że wiara ludu Rusi Kijowskiej od razu połączyła krew zabitych świętych braci „strastnoterpców” Borysa i Gleba z krwią Jezusa Chrystusa. Papież przytoczył zachowaną z końca XI wieku wzruszającą modlitwę, wypowiedzianą przez Borysa przed śmiercią:

„Chwała Tobie, hojny dawco życia
za to, że uczyniłeś mnie godnym tego,
bym stał się uczestnikiem
cierpień Świętych Męczenników.
Ty wiesz, o Panie,
że ja nie będę przed tym uciekał,
ale spójrz Panie i rozsądź
między mną a moim bratem.
Nie policz mu tego grzechu
i przyjmij w pokoju moją duszę.

Jaka wspaniała modlitwa. Wyraża oblicze ludzkości, które stało się ikoną oblicza cierpiącego Chrystusa. A cóż powiedzieć o wielkim doświadczeniu cierpienia, z jakim prawosławni i katolicy w krajach Europy Wschodniej zostali zderzeni w tym naszym wieku. Prześladowani przez nieprzejednaną władzę ateistyczną, tak liczni odważni świadkowie Ewangelii dopełnili w swoim ciele cierpień Chrystusa: prawdziwi męczennicy dwudziestego wieku stali się światłem dla Kościoła i dla ludzkości. Chrześcijanie Europy i świata schylają głowę u progu obozów koncentracyjnych i więzień, stoją pełni uznania za bijące stamtąd światło. Było to światło Chrystusa, które poprzez nich

⁸ Por. W. Mokry, *Między Rzymem – Castel Gandolfo a Krakowem*, „Między Sąsiadami – Між Сусідями” 1996, nr 5–6, s. 31–32.

rozświetliło mroki ciemności. Tertulian mówił, że krew chrześcijan jest ziarnem, nowym zasiewem chrześcijan”⁹.

Świadectwem tego, jak ważne znaczenie w życiu duchowym niezależnej od 1991 roku Ukrainy widział Jan Paweł II w odrodzeniu kultu pierwszych męczenników Rusi Kijowskiej, jest fakt, że w 1997 roku odwiedził kaplicę świętych Borysa i Gleba w Fundacji św. Włodzimierza Chrzciiciela Rusi Kijowskiej w Krakowie, by wraz z zebranymi modlić się o urzeczywistnienie historycznej pielgrzymki „do sławnych świątyni Kijowa”¹⁰ w 2001 roku.

Podczas historycznej pielgrzymki na Ukrainę w 2001 roku papież powiedział: „Ileż świadectw świętości nastąpiło w naszym kraju od czasu Jego chrztu! Na samym początku pojawiają się kijowscy męczennicy, książęta Borys i Gleb, których nazywacie «cierpiętnikami», którzy przyjęli męczeństwo z rąk brata, nie podnosząc przeciwko niemu broni. To oni zarysowali duchowe oblicze Cerkwi kijowskiej, gdzie męczeństwo w imię miłości braterskiej, w imię jedności chrześcijan jawi się jako prawdziwy powszechny charyzmat. Wyraźnie to potwierdziła również niedawna przeszłość”¹¹.

Istotne, że pierwsi święci, metropolici i ojcowie mnichów Rusi Kijowskiej – św. Antoni i św. Teodozjusz za jedną z najważniejszych oraz żywotnych we wszystkich pokoleniach powinności i świadectwo urzeczywistniania idei miłości Boga i bliźniego uważali potrzebę niesienia pomocy najuboższym i bezbronny: sierotom, wdowom, chorym, pokrzywdzonym.

⁹ Zob. tamże, s. 23–24.

¹⁰ *Przemówienie powitalne Jana Pawła II na lotnisku Boryspol w Kijowie 23.06.2001 roku*, [w:] *Вітаю тебе, Україно! Пастирський візит Святішого Отця Івана Павла II в Україну 23–27 червня 2001 року. Промови і проповіді*, Львів 2001, s. 7.

¹¹ *Homilia Jana Pawła II wygłoszona podczas greckokatolickiej Mszy Świętej w wersji ukraińskiej, Kijów, 25 czerwca 2001 roku*, [w:] W. Mokry, *Apostolskie Słowo Jana Pawła II...*, s. 360.

Jak wynika z najstarszych zabytków piśmiennictwa Rusi Kijowskiej, spośród duchowieństwa i książąt największą pomoc dla potrzebujących, zwłaszcza „wdów i sierot”¹² okazywali mnisi Ławry Kijowsko-Pieczerskiej – św. Antoni i św. Teodozjusz, oraz św. Włodzimierz Chrzciiciel i jego wnuk Włodzimierz Monomach, twórca słynnego *Pouczenia dla dzieci moich*. Z tego tekstu w żywej pamięci pokoleń Ukraińców przetrwała kierowana do władców prośba o troskę wobec najbardziej potrzebujących i bezbronnych: „Nie pozwolić mocarnym na niszczenie człowieka”. Słowa tego apelu księcia Rusi Kijowskiej przywołane zostały przez Jana Pawła II w Kijowie w przemówieniu do przedstawicieli rządu i parlamentu, świata polityki, kultury i biznesu¹³.

W czasach panowania w Kijowie w latach 980–1015 księcia Włodzimierza Wielkiego – Bazylego w latach 1019–1054

¹² W Pochwale św. Włodzimierza metropolita Ilarion m.in. napisał: „Byłaś, o głowo cnotliwa, odzieniem dla ubogich, pokarmem dla łaknących, ochłodą dla spragnionych, pomocą dla wdów i sierot, schronieniem dla wędrowców”. Również w *Powieści lat minionych* pod datą 996 r. charakteryzujący *Praktyki religijne Włodzimierza* mnich-kronikarz Nestor odnotował, że książę Włodzimierz „kazał każdemu biednemu i ubogiemu przychodzić na dwór kniaziewski i brać wszystko co potrzeba, picie i jedzenie, i ze skarbu kunami [pieniężdmi]”. Książę czynił tak, ponieważ „mówił słowa Pisma [...] «Błogosławieni miłosierni, albowiem ci miłosierdzia dostąpią» [...] i Dawida mówiącego: «Błogosławiony mąż, który lituje się i daje»; Salomona zaś słyszał mówiącego: «Dający ubogiemu Bogu pożyczka»”. *Powieść lat minionych*, s. 81. Metropolita Ilarion, *Słowo o prawie i łasce*, s. 49.

¹³ Por. *Przemówienie Jana Pawła II wygłoszone w pałacu Mariańskim 23 czerwca 2001 roku*, [w:] W. Mokry, *Apostolskie Słowo Jana Pawła II...*, s. 316. W *Pouczeniu dla dzieci* Włodzimierz Monomach m.in. pisał: „Nade wszystko zaś nie zapominajcie o ubogich, żywiąc ich wedle sił swoich i możliwości, miejcie też staranie o sieroty i opiekujcie się wdowami, nie pozwalając, aby ktoś silny czy mocny krzywdził jakiegokolwiek człowieka prawego, nie występnego, nie kaźcie też zabijając go innym”. Cyt. za: *Słowo o Bogu i człowieku...*, s. 84.

i jego syna Jarosława – Jerzego Mądrygo (978–1054), „który – na wzór Salomona – kończył i doprowadził do pełnego rozkwitu to, co rozpoczął jeszcze za życia jego ojciec, Włodzimierz”¹⁴ zarówno zostały położone trwale podwaliny chrześcijańskiej kultury i życia religijnego, w tym także monastycyzmu wschodniego, jak i stworzone „duchowe oblicze” ukraińskiej Cerkwi oraz jej podstawowe instytucjonalne struktury.

Stworzenie na Ukrainie fundamentów chrześcijaństwa i Cerkwi pielęgnującej miłość do Boga i bliźniego, niezwykłej podczas niszczących ideę i owoce chrześcijaństwa wojen i systemu totalitarnego, poczynawszy od nawały tatarskiej w 1240 roku, a skończywszy na totalitarnych władzach komunistycznych, było możliwe z jednej strony dzięki temu, że okres 66 lat – od 988 roku do śmierci Jarosława Mądrygo w 1054 roku – był dla ówczesnego państwa kijowskiego okresem stosunkowo dużej niezależności od nacisków zewnętrznych (głównie Konstantynopola)¹⁵ i neutralizowania sił odśrodkowych, prowadzących

¹⁴ R. Łużny, *Komentarze*, [w:] tamże, s. 56.

¹⁵ Podczas panowania w Kijowie w latach 980–1015 Włodzimierza I Rus weszła w okres „światłości i potęgi”. Po wycieńczających drużynę książęcą wojnach z Bizancjum, bratobójczych wojnach książąt (śmierci Światosława [972 r.] oraz jego syna Olega, który zginął w bitwie z Jaropelkiem, pokonanym przez Włodzimierza) rządzący w Kijowie Włodzimierz już przed chrystianizacją rozszerzył wpływy państwa ruskiego. Na prośbę porfirogenety, cesarza bizantyńskiego Bazylego II, Włodzimierz udzielił pomocy w zwycięskiej walce przeciwko uzurpatorowi Bardasowi Fokasowi, zajmującemu bizantyńską posiadłość na Krymie (Chersonesie). Sojusz z cesarzem bizantyńskim umocniony został przez przyjęcie chrztu oraz poślubienie siostry cesarza Bazylego – porfirogenetki Anny. Podporządkowanie metropolii kijowskiej patriarchatowi Konstantynopola stworzyło instytucjonalne podwaliny Cerkwi ruskiej. Mianowanie z woli księcia Jarosława Mądrygo na metropolitę kijowskiego pierwszego nie Greka, lecz Rusina z pochodzenia – Ilariona było świadectwem umacniającej się autonomii i niezależności metropolii kijowskiej od patriarchy konstantynopolińskiego. Por. W. Swoboda, *Włodzimierz*, [w:] *Słownik starożytności*

po śmierci Jarosława do podziału Rusi Kijowskiej na dzielnice. Z drugiej zaś strony stworzony już w pierwszych pokoleniach ewangelizacji Rusi Kijowskiej obraz Cerkwi, do której „głos łaski [...] woła jakby na gościnę do Pana Boga”¹⁶, powstał dzięki charakterystycznemu dla neofitów gorliwemu oddaniu Chrystusowi oraz ich przekonaniu w możliwość pomnażania dobra, płynącego z duchowego zwycięstwa Zbawiciela – „Христос перемір, Христос подолав – Chrystus zwyciężył, Chrystus pokonał”¹⁷, w co wierzyli i czego nauczali najwybitniejsi współtwórcy życia duchowego pokolenia najpierw mnicha, a następnie metropolity Ilariona i kontynuatorów rozpoczętego przez niego dzieła świętych mnichów Antoniego i Teodozjusza – właściwych twórców monasteru Kijowsko-Pieczerskiego.

Wzniesione na Rusi Kijowskiej cerkwie, sobory i monastery – począwszy od ufundowanej przez św. Włodzimierza cerkwi Dziesięciny poświęconej Bogarodzicy do zbudowanego przez Jarosława Mądrego soboru Św. Sofii i monasterów rodowych poszczególnych książąt – służyły kształtowaniu nieprześcignionych wizerunków zarówno chrześcijańskich władców–książąt państwa kijowskiego, jak i mnichów ascetów – twórców monastycyzmu chrześcijańskiej Słowiańszczyzny Wschodniej. Istotny udział w kreowaniu ideałów chrześcijańskiego władcy oraz mnicha ascety miały erygowane na wzór bizantyjski klasztory powstające dzięki książęcym fundacjom, tworzone przy siedzibach biskupów, będących także mnichami. Jak odnotowuje Mychajło Hruszewski, do czasu nawały tatarskiej w 1240 roku klasztorów takich było w państwie kijowskim osiemnaście¹⁸

słowiańskich, t. 6, s. 532–534; М. Чубатий, *Історія християнства на Русі-Україні...*, s. 213–287.

¹⁶ A. Szeptycki, *Pisma wybrane...*, s. 45.

¹⁷ М. Лабунька, *Митрополит Іларіон і його писання*, s. 44; Метрополита Іларіон, *Слово о праві і łасце*, s. 46.

¹⁸ „Всього въ Кіевской землѣ за до-монгольское время намъ извѣстно восемнадцать монастырей: св. Георгія, св. Ірины, Никольскій, Печерскій, св. Мины, св. Димитрія, св. Симеона, Спасскій (Гер-

i wyraźnie różniły się one sposobem założenia od monasteru Kijowsko-Peczerskiego.

Jak widać, sobór Św. Sofii w Kijowie stał się prawzorem zarówno Św. Sofii w Nowogrodzie, Połocku czy Czernihowie, jak i fundowanych przez władców monasterów Św. Ireny, Św. Jerzego i innych, a najwybitniejszy zabytek piśmiennictwa religijnego czasów Jarosława Mądrego, *Słowo o prawie i łasce* metropolity Ilariona, miał zasadniczy wpływ na rozumienie przez wiele pokoleń Ukraińców¹⁹ konkretnej, przyjmowanej przez chrześcijan,

манечь, на Берестовомъ), Влахернскій (Стефенечь, на Кловѣ), Выдубицкій св. Михаила, Андреевскій (Янчинъ), Лазаревскій, Михайловскій Златоверхій, Федоровскій, Кирилловскій, Васильевскій, Воскресенскій и Пречистыя Богородицы – въ Зарубѣ); кромѣ послѣдняго, всѣ они находились въ Кіевѣ или въ окрестностяхъ его; на территоріи древянъ мы не знаемъ ни одного. Изъ этого числа тринадцать было мужскихъ и четыре женскихъ (св. Ирины, Никольскій, Янчинъ, Лаваревъ). Исторія возникновенія извѣстна только одинадцати изъ нихъ: десять изъ нихъ были основаны князьями и служили нхъ фамильными монастырями; такъ Ярославъ основалъ монастыри св. Георгія и св. Ирины, Изяславъ – св. Димитрія, Святославъ – св. Симеона, Всеволодъ – Выдубицкій и Андреевскій, Святополкъ – Златоверхій Михайловскій, Мстиславъ В. – Федоровскій, Всеволодъ Ольговичъ – Кирилловскій, Рюрикъ (вѣроятно) – Васильевскій. По инициативѣ монаховъ были основаны Печерскій и Влахерпскій, а также, вѣроятно, Германечь и Зарубскій; послѣдній, можетъ быть, также какъ и Печерскій, былъ основанъ «не златомъ и серебромъ, а пощеніемъ и слезами», такъ какъ находился вдали отъ людей богатыхъ и власть имѣющихъ”. М. Грушевскій, *Нарис історії Київської землі...*, с. 414–415.

¹⁹ *Słowo o prawie i łasce* zdobyło sobie trwałe miejsce w rozwoju życia religijnego zarówno wśród elit świeckich, począwszy od książąt państwa kijowskiego, jak i w dziejach piśmiennictwa ukraińskiego, dzięki wysokim walorom artystycznym oraz zawartości treściowej. Wywołało też ono znaczny rezonans w późniejszych literaturach wschodnich, a także południowych Słowian. Homilię tę wykorzystał np. znany pisarz serbski Dementijan w swych żywotach poświęconych dwóm

bo objawionej i danej przez Boga Ojca w Swym Synu Chrystusie łaski, obecnej „już w Starym Testamencie jako obietnica i jako nadzieja”²⁰ na przyjście Mesjasza.

Podobnie budowniczo wie soborów w państwie kijowskim wzorowali się na powstałym w latach 1072–1078 soborze Uspieńskim w Ławrze Kijowsko-Pieczerskiej – kolebce monastycyzmu kijowskiego, zapoczątkowanego przez mnichów chrześcijaństwa wschodniosłowiańskiego – świętych Antoniego i Teodozjusza.

świętym serbskim: Symeonowi i Sawie. Reminiscencje *Słowa* odnajdujemy niemalże na przestrzeni siedmiu następnyc stuleci w dziełach pisarzy ukraińskich (na czele z Dmytrem Tuptałą i Kasjanem Sako-wiczem), a także innych wschodniosłowiańskich oratorów, poetów, polemistów oraz historyków literatury. W. Mokry, *Od Ilariona do Skoworody...*, s. 116.

²⁰ J. Guillet, *Łaska*, [w:] *Słownik teologii biblijnej*, s. 437.